

Seasonality of births in the Volhynian governorate at the end of the 19th – beginning of the 20th century (based on the example of the Parish of the Dmitry church in the village of Biloshytsi, Ovruch county, Volhynian governorate)

Oleksandr V. Maksymov

Zhytomyr Ivan Franko State University

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: Maksymov-O@zu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5251-3794>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAI-1104-2021>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58194057300>

Serhii V. Stelnykovich

Zhytomyr Ivan Franko State University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: Stelnykovich-S@zu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-5420-2016>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58194429200>

Abstract.

The purpose of the article is to study the patterns of influence exerted by church rituals, religious fasts, and agricultural cycles on the reproductive behavior of Ukrainian peasants in the late 19th – early 20th century (based on the example of the parish of the Dmitry church in the village of Biloshytsi, Ovruch County, Volhynian Governorate). **The research methodology** is grounded in an interdisciplinary approach that combines methods of social history, particularly microhistorical analysis, historical demography, and historical-anthropological analysis. The primary source is parish metric books, which allow the tracing of birth dynamics and seasonality. **The scientific novelty** lies in the attempt to interpret the demographic behavior of the Ukrainian peasantry based on parish metric records from the end of the 19th to the beginning of the 20th century, using the case of a specific parish (the Dmitry church in Biloshytsi village, Volhynian Governorate). This provides new insights into how religious factors influenced reproductive decisions among the population. **Conclusions.** The analysis of seasonal fluctuations in births in the village of Biloshytsi, Ovruch County, Volhynian Governorate revealed that the reproductive behavior of Ukrainian peasants at the end of the 19th – beginning of the 20th century was largely determined by the agrarian calendar, whereas religious factors did not have a dominant influence on the sexual life of the peasantry. Although the Church remained an important social institution and retained authority in matters of marriage, its influence on the intimate life of peasants was limited. Thus, religious prohibitions on sexual relations during fasting periods did not determine the overall dynamics of birth rates. This suggests the existence of separate sociocultural dimensions – religious and corporeal – which often did not align. This mismatch led to various social consequences, including the formation of a double morality, where outward displays of religiosity and participation in rituals coexisted with private lives governed by other (often pragmatic) rules.

Keywords: Volhynian Governorate, Dmitry church, modern period, birth rate, religious fasts, seasonality, ecclesiastical-religious restrictions.

Сезонність народжень у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії)

Олександр Максимов

Житомирський державний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: Maksymov-O@zu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5251-3794>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAI-1104-2021>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58194057300>

Сергій Стельникович

Житомирський державний університет імені Івана Франка

доктор історичних наук, професор (Україна)

email: Stelnykovych-S@zu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/H-5420-2016>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=58194429200>

Анотація.

Метою статті є дослідження закономірностей впливу церковних обрядів, релігійних постів і господарських циклів на репродуктивну поведінку українських селян кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії). **Методологія дослідження** ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує методи соціальної історії, зокрема, мікроісторичного аналізу, історичної демографії та історико-антропологічного аналізу. Основним джерелом є метричні книги, які дозволяють простежити динаміку народжень та сезонність народжуваності. **Наукова новизна** полягає у тому, що на основі метричних відомостей кінця XIX – початку XX ст. окремо взятого приходу (приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці) у Волинській губернії здійснено спробу інтерпретувати демографічну поведінку українського селянства, що відкриває нові підходи до розуміння впливу релігійних чинників на репродуктивні рішення населення. **Висновки.** На основі проведеного аналізу сезонних коливань народжуваності в с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії виявлено, що репродуктивна поведінка українського селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. значно мірою була зумовлена аграрним календарем, тоді як релігійний чинник не мав провідного впливу на статеве життя українського селянства. Хоча церква залишалася важливим соціальним інститутом і користувалася авторитетом у сфері шлюбу, її вплив на інтимне життя селян був обмеженим. Так, релігійні заборони щодо статевих стосунків під час постів не визначали загальної динаміки народжуваності, що свідчить про існування окремих соціокультурних площин – релігійної та тілесної. Вони досить часто не узгоджувалися, що зумовлювало низку соціальних наслідків, зокрема, формування подвійної моралі, коли зовнішньо демонструвалася релігійність і участь в обрядах, але в приватному житті люди жили за іншими (часто прагматичними) правилами.

Ключові слова: Волинська губернія, Дмитрівська церква, модерний період, народжуваність, релігійні пости, сезонність, церковно-релігійні обмеження.

Постановка проблеми. Народжуваність є одним із ключових показників демографічної ситуації в суспільстві, відображаючи не лише біологічну здатність населення до відтворення, а й складну систему соціально-економічних та культурних чинників. Як історико-демографічний процес, народжуваність зазнає суттєвих змін упродовж різних історичних етапів і ці зміни відображають трансформацію суспільного устрою, домінантних цінностей, рівня розвитку та умов життя населення. У традиційному українському суспільстві модерного періоду високий рівень народжуваності був закономірністю, а багатодітність розглядалася як соціальна норма. Висока дитяча смертність також спонукала до народження більшої кількості дітей, що в результаті створювало модель демографічного росту з високим природним приростом. В окресленому контексті актуальним видається дослідження сезонності народжень у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії). Адже це є важливим індикатором, що дозволяє виявити релігійні, соціально-економічні, природно-кліматичні та біологічні чинники, що впливали на репродуктивну поведінку населення в минулому.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблематика сезонності народжень в українських губерніях, зокрема у Волинській губернії (не рахуючи окремо взяті населені пункти, як-от с. Білошиці Овруцького повіту), у контексті історико-демографічного аналізу модерної доби кінця XIX – початку XX ст. не набула достатнього висвітлення в історіографії. У нашому дослідженні важливими методологічними й інтерпретаційними орієнтирами стали праці, присвячені соціально-історичним та історико-демографічним вимірам домодерного періоду, а саме Ю. Волошина та І. Сердюка. Зокрема, Ю. Волошин аналізує повсякдення парафіяльної громади домодерного періоду XVIII ст. крізь призму метричних записів, акцентуючи увагу на рівні шлюбності, народжуваності, смертності, а також на річних циклах демографічних процесів. Учений демонструє, що релігійний календар, господарський цикл і сезонна зайнятість сільського населення впливали на репродуктивну поведінку, що й створювало певну ритміку народжень (Волошин, 2023). Подібні результати дослідження отримав також І. Сердюк, який акцентує увагу

на взаємозв'язку між соціокультурними уявленнями про дитинство, фізіологічними особливостями репродуктивного циклу та сезонними умовами, що впливали на народжуваність (Сердюк, 2018). Важливе значення для розуміння контексту, пов'язаного з осмисленням матеріалів метричних книг, та вивчення сезонності народжень у різних регіонах України мають дослідження інших авторів, зокрема, О. Бороденко, В. Тучинського (Бороденко, Тучинський, 2023а; Бороденко, Тучинський, 2023b), Ю. Легуна (Легун, 2006).

Основу джерельної бази дослідження склали документи Державного архіву Житомирської області – метричні книги приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії.

Метою статті є дослідження закономірностей впливу церковних обрядів, релігійних постів і господарських циклів на репродуктивну поведінку українських селян кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі приходу Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії).

Виклад основного матеріалу. Для дослідження сезонних коливань народжень кінця XIX – початку XX ст. обрано десять хронологічних точок (років) у межах 1876–1910 рр., на основі метричних записів Дмитрівської церкви с. Білошиці, яке входило до складу Овруцького повіту Волинської губернії. Дмитрівська церква зведена у 1776 р. на кошти парафіян. Станом на 1888 р. при церковному приході зафіксовано 295 дворів, серед яких 2257 парафіян православного віросповідання, а також 20 єврейських і 19 римо-католицьких родин. До парафії Дмитрівської церкви разом із мешканцями с. Білошиці належали й жителі сусідніх сіл: Злобичі, Холосне, Іоганівка (Іванівка) (Теодорович, 1888, с. 355–356). Відтак об'єктом пропонованого дослідження є церковні метричні книги, які містять відомості про базовий компонент демографічної історії – народжуваність. Особливу увагу зосереджено на сезонних коливаннях народжуваності в межах одного окремо взятого приходу.

Зазначимо, що загалом демографічна поведінка українського населення підпорядковувалася усталеним суспільним нормам та релігійним приписам, які визначали шлюбну та репродуктивну поведінку. Важливу роль тут відігравала громада, що володіла інструментами соціального контролю та впливу на поведінку своїх членів. Громадський контроль безпосередньо визначався релігійними переконаннями, що формували принципи моральності, родинного життя та сексуальної поведінки на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Тож церковно-релігійні обмеження виконували регуляторну функцію у процесах шлюбності та народжуваності.

Варто наголосити, що українське населення, зокрема селянство, в досліджуваній період залишалось носієм самобутньої релігійної свідомості. Релігійно-традиціоналістична внутрішня віра визначала основи народного світогляду та обрядовості, формувала обмеження, однак не надто слідувала за дотриманням «офіційних» приписів. Попри наявність глибоких вірувань, релігійність часто виражалася лише у зовнішній обрядовості (участь у богослужіннях, святкова обрядовість, ритуальні дії тощо), радше виражаючи її чуттєво-образний зміст. Виконання релігійних настанов традиційно пов'язувалося з дотриманням основних церковних заборон, вшанування святих та померлих, що вимагало у дні церковно-релігійних свят відвідування богослужіння та утримання від праці (Присяжнюк, 2007, с. 224, 229). В умовах аграрного суспільства дотримання церковно-релігійних обмежень у святкові дні було умовним, оскільки ритм життя більше визначався інтенсивністю сільськогосподарських робіт. Особлива релігійність українського традиційного суспільства відобразилася й на демографічних процесах, що ми пропонуємо розглянути далі.

Православний календар передбачав численні періоди постів, як багатоденних, так і одnodенних, що загалом охоплювало приблизно 200 днів на рік, упродовж яких заборонялися не лише шлюбні церемонії, а й подружнє співжиття. Пости, а також численні святкові дні, фактично встановлювали часові межі для сексуальних стосунків у шлюбі. Оскільки церковна практика і народні уявлення тісно взаємодіяли, дотримання цих приписів стало частиною селянської повсякденності. Також це впливало на час зачаття дітей, що зумовлювало певні циклічні закономірності в процесі народжуваності.

Для аналізу впливу релігійного календаря на демографічну сезонність необхідно враховувати хронологію постів у межах досліджуваного періоду. Так, наприклад, у 1901 р. тривалість Великого посту охоплювала період з 12 лютого до 31 березня; Петрівський піст припадав на 28 травня – 28 червня (ці пости мають рухомий характер). До нерухомих постів належать Успенський піст (1–14 серпня) та Пилипівський піст (15 листопада – 24 грудня). Урахування цих часових рамок є необхідним для коректного тлумачення сезонних коливань народжуваності в межах окремого календарного року.

На відміну від процесів народження та смерті, церковний календар шлюбів, а точніше – обрядів вінчання, підлягав безпосередньому регулюванню з боку церкви та священнослужителів, що підтверджується емпіричними спостереженнями та джерельними даними. Так, звернувшись до метричних записів розділу «Шлюби», вдалося виявити виразну сезонність шлюбної активності, що перебувала в чіткій відповідності до церковного календаря. У

.....
проміжку між 1 січня та 12 лютого укладено 19 шлюбів, останні з яких зафіксовані 2 лютого. Наступна хвиля шлюбних церемоній припадає на період з кінця квітня до 23 травня, коли за 5 днів до початку Петрівського посту зареєстровано ще 13 шлюбів. У літній період і на початку осені шлюбна активність значно знижується – усього 4 шлюби, що припадають на період з 1 липня по 20 серпня, тобто безпосередньо після завершення Петрівки і Успенського посту; у вересні зафіксовано ще 2 шлюби (ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 1180, арк. 346–353). Це свідчить про дотримання церковних обмежень, які регламентували допустимі терміни для укладання шлюбів. Водночас варто враховувати аграрний цикл: кінець літа та початок осені в селі були періодом інтенсивних сільськогосподарських робіт – збору врожаю та заготівлі харчових запасів, що, ймовірно, обмежувало прагнення для укладання шлюбів у цей час. Починаючи з жовтня й до середини листопада фіксується нове поживлення шлюбної активності парафії Дмитрівської церкви: у цей час відбулося 11 вінчань. Після початку Пилипівського посту шлюби більше не реєструвалися до кінця року (ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 1180, арк. 353–355).

Так, зафіксована сезонна динаміка укладання шлюбів чітко відображає релігійні регламентації, встановлені православною церквою, дотримання яких було невід'ємною частиною соціокультурного життя українського селянства у другій половині XIX – на початку XX ст. Також зауважимо, що статистичні матеріали щодо укладання шлюбів в Овруцькому повіті Волинської губернії підтверджують інституційний вплив церкви на сезонність шлюбів. Найбільша кількість шлюбів припадає на осінньо-зимовий період, а в березні та грудні православні священники взагалі не здійснювали обряди вінчання (Движение населения в Европейской России. Статистические таблицы за 1901 год, 1906). Отже, шлюбними періодами були січень-лютий, травень, жовтень-листопад, що підтверджується побутованим релігійним обмежень та сільськогосподарським циклом. Власне, шлюб розглядався не лише як соціально-правовий, а як і релігійний акт, що визнавався легітимною підставою для формування сім'ї та продовження роду. Правомірність народження дітей визнавалася виключно в межах подружжя, закріпленого церковним обрядом.

Відтак постає питання, яким чином шлюбна поведінка та релігійні обмеження співвідносяться з процесами відтворення населення? Підтвердження регулювання церквою допустимих періодів укладання шлюбів наштовхує на думку про виражену сезонність народжуваності, зумовлену обмеженнями на сексуальне життя в період постів та церковно-релігійних свят (Волошин, 2023, с. 272). Попри сезонність укладання шлюбів, ця тенденція не спричиняла пропорційного впливу на сезонну динаміку народжуваності. Дослідники припускають, що сезонні коливання шлюбності могли б корелювати з часом народження первісток, однак малоімовірно, що така залежність поширюється на народження другої та наступних дітей, або ж позашлюбних дітей (Ганчев, 2020, с. 48).

Варто зазначити, що українське селянство жило в межах аграрної культури, де народження дітей сприймалося як природна і бажана складова життя. Висока дитяча смертність, потреба в робочих руках та патріархальні уявлення про родинну цілісність спонукали до ранніх шлюбів і багатодітності. У таких умовах репродуктивна поведінка значною мірою визначалася економічною доцільністю, а не морально-релігійними заборонами. Через це церковні приписи щодо стриманості в інтимних стосунках, обмежень у певні пости чи періоди церковного року часто залишалися декларативними. Для перевірки цього припущення розглянемо дані щодо народжуваності в окремо взятому приході – Дмитрівської церкви с. Білошиці (див. табл.1).

Народження по місяцях у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці

(ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53; ф. 1, оп. 77, спр. 211; ф. 1, оп. 77, спр. 214; ф. 1, оп. 77, спр. 527; ф. 1, оп. 77, спр. 549; ф. 1, оп. 77, спр. 1180; ф. 1, оп. 77, спр. 1216; ф. 1, оп. 77, спр. 1240; ф. 1, оп. 77, спр. 1247, ф. 1, оп. 77, спр. 1255)

Місяць/ рік	1876	1878	1879	1889	1893	1901	1905	1908	1909	1910	Разом
Січень	26	14	10	14	23	32	32	24	27	26	228
Лютий	11	11	8	5	21	24	17	21	21	25	164
Березень	10	21	11	14	10	23	20	33	33	20	195
Квітень	4	9	9	17	22	19	26	21	17	22	166
Травень	8	8	9	15	8	12	20	16	8	18	122
Червень	4	9	14	6	10	20	11	16	15	18	123
Липень	18	8	9	11	20	17	28	15	32	19	177
Серпень	11	14	13	17	14	18	23	28	18	20	176
Вересень	18	10	27	15	15	14	13	35	15	37	199
Жовтень	6	13	20	22	17	26	20	23	23	24	194
Листопад	12	17	11	17	22	17	30	27	20	38	211
Грудень	7	7	7	23	18	27	25	22	28	35	199
Всього	135	141	148	176	200	249	265	281	257	302	2154

Сезонність народжень/хрещень по місяцях у період 1876–1910 рр. у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці Овруцького повіту Волинської губернії подано на рисунку 1.

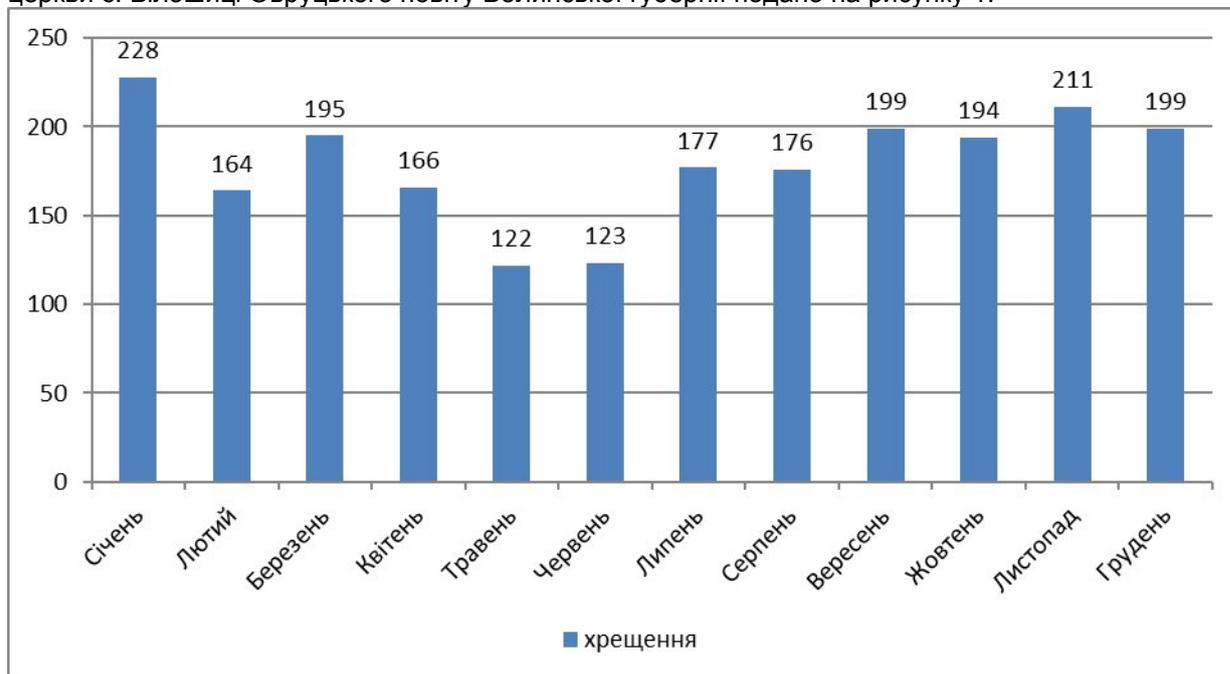

Рисунок 1

Сезонність народжень/хрещень по місяцях у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці (ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53, 211, 214, 527, 549, 1180, 1216, 1240, 1247, 1255)

Відповідно до наведених вище результатів можемо підсумувати, що за досліджуваний період (1876–1910) пік народжень припав на січень – 228 осіб, друге місце посів листопад – 211 осіб, третє – грудень і вересень по 199 осіб, четверта і п'ята позиції, відповідно, березень – 195 осіб, жовтень – 194 особи. Наступні дані по місяцях розподілились так: липень – 177 осіб, серпень – 176 осіб, квітень – 166 осіб, лютий – 164 осіб, червень – 123 особи та травень – 122 особи. Так, дані останньої чверті XIX – початку XX ст. щодо демографічних процесів народжуваності не демонструють такої чіткої сезонності, як шлюбні практики.

Народження дітей відбувалося постійно, незалежно від пори року чи церковного календаря. Загалом модерний період продовжив тенденції домодерного часу, в якому згідно з дослідженням Ю. Волошина сезонність народжень не була настільки контрастною, як шлюбів, адже не було місяців, в які б не хрестили новонароджених дітей. Найбільше немовлят народжувалося у січні та листопаді; відповідно найбільше зачатъ відбувалося у квітні та лютому, тобто у ті місяці, коли релігійних обмежень майже не передбачалося

(Волошин, 2023, с. 273–274). Подібні результати також отримав інший дослідник домодерного періоду І. Сердюк. Аналізуючи метричні книги Христорождественської церкви містечка Яреськи, вчений виявив максимальну частоту зачать у періоди грудня-лютого та квітня-травня, з мінімумом у липні-вересні; відповідно найбільшу кількість хрещень зафіксовано в січні. Пік народжуваності в січні дослідник пояснює як наслідок зачать, що мали місце у квітні (після завершення Великого посту), а також особливостями церковного діловодства. Щороку оригінали метричних книг відправляли до консисторії в січні і для своєчасного виконання цієї процедури священники могли реєструвати народження та смерті, що відбулися в останні дні року та на початку наступного року (Сердюк, 2018, с. 151–152). Отже, для модерного часу, як, власне, і для попередньої епохи, були характерні кількісні піки народжень. Найвищі показники спостерігалися у січні та листопаді, до того ж вони не суттєво відрізняються від показників інших місяців. Виняток становили травень та червень, а в дослідженнях домодерного періоду до цього переліку додавався й квітень.

Для оцінки отриманих показників важливо встановити дати основних християнських свят, зокрема Великодня та Трійці. Це дозволить визначити хронологічні межі постів, насамперед Великого та Петрівського. У таблиці 2 подано не лише роки, які становлять предмет дослідження, але й попередній період, оскільки більшість зачать мала місце саме в роки, які передували досліджуванім. Зокрема, дата Великодня для кожного року була визначена на основі алгоритму Гауса.

Таблиця 2

Співвідношення постів та Великодня з Трійцею
(особисті дані авторів)

Рік	Великий піст	Великдень	Трійця	Петрівський піст
1875	24 лютого – 12 квітня	13 квітня	01 червня	09 – 28 червня
1876	16 лютого – 03 квітня	04 квітня	23 травня	31 травня – 28 червня
1877	07 лютого – 26 березня	27 березня	15 травня	23 травня – 28 червня
1878	27 лютого – 15 квітня	16 квітня	04 червня	12–28 червня
1879	12 лютого – 31 березня	01 квітня	20 травня	28 травня – 28 червня
1888	07 березня – 23 квітня	24 квітня	12 червня	20–28 червня
1889	20 лютого – 08 квітня	09 квітня	28 травня	05–28 червня
1892	17 лютого – 04 квітня	05 квітня	24 травня	01–28 червня
1893	08 лютого – 27 березня	28 березня	16 травня	24 травня – 28 червня
1900	20 лютого – 08 квітня	09 квітня	28 травня	05–28 червня
1901	12 лютого – 31 березня	01 квітня	20 травня	28 травня – 28 червня
1904	08 лютого – 27 березня	28 березня	16 травня	24 травня – 28 червня
1905	28 лютого – 16 квітня	17 квітня	05 червня	13–28 червня
1907	05 березня – 21 квітня	22 квітня	10 червня	18–28 червня
1908	25 лютого – 12 квітня	13 квітня	01 червня	09–28 червня
1909	09 лютого – 28 березня	29 березня	17 травня	25 травня – 28 червня
1910	01 березня – 17 квітня	18 квітня	06 червня	14–28 червня

Враховуючи відомості щодо періодів постів у хронологічних межах дослідження, спробуємо проаналізувати співвідношення кількості зачатих дітей у періоди постів та поза ними. Період із другої половини січня та увесь лютий характеризувався відсутністю релігійних обмежень щодо статевого життя, що могло сприяти зростанню кількості зачать. У березні знову наставала перерва, з огляду на те, що червень (повністю або частково) часто збігався з Петрівським постом. Зокрема, у 1877 р., 1893 р. та 1904 р. він тривав більше місяця, а у 1888 р. та 1907 р. – близько 10 днів. У квітні обмеження тимчасово знімались, проте вже на першу половину травня припадав Успенський піст, тривалістю понад 2 тижні. Від другої половини травня, протягом червня, липня, першої половини серпня, а також у вересні, жовтні та на початку листопада багатоденних постів не було, що свідчить про відсутність відповідних заборон. У цей період ймовірність зачаття могла бути вищою. Із 15 листопада до 24 грудня тривав Пилипівський піст, що накладав обмеження на інтимні стосунки. Відповідним йому за термінами зачаття був період другої половини серпня та вересня, що також міг позначатися на зниженні народжуваності. Натомість жовтень та частина листопада характеризувались свободою від постів, тому діти, що народжувались у цей час, не вважались зачатими гріховно.

Особливу увагу варто звернути на період листопада, грудня та, у деякі роки, частини січня, які відповідають часовим межах Великодня (наприклад, 7–8 лютого у 1877 р. та 1893 р., або 5–7 березня у 1888 р. та 1907 р.). Залежно від календарного розрахунку, листопад

міг частково або повністю не входити до цього періоду. Втім, грудень завжди збігався з часом, що відповідав Великому посту.

Так, на основі наведених даних можемо реконструювати орієнтовний календар зачаття та народжень впродовж кожного року у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці. Водночас слід підкреслити, що йдеться про модель поведінки, рекомендовану православною церквою; для з'ясування її фактичного впливу в умовах українського села кінця XIX – початку XX ст. слід звернутися до додаткових матеріалів, які відображають реальні демографічні процеси. Зокрема, таблиця 3 відображає сезонність народжень та зачаття.

Таблиця 3

Сезонність народжень і зачаття у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці
(ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53, 211, 214, 527, 549, 1180, 1216, 1240, 1247, 1255)

Характеристики	Місяці народжень												Разом
	січень	лютий	березень	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень	
	Місяці зачаття												
	квітень	травень	червень	липень	серпень	вересень	жовтень	листопад	грудень	січень	лютий	березень	
Загальне число народжень у період 1876–1910 рр.	228	164	195	166	122	123	177	176	199	194	211	199	2154
Кількість днів у місяці	31	28	31	30	31	30	31	31	30	31	30	31	365
Середньоденний показник	7,3	5,9	6,3	5,5	3,9	4,1	5,7	5,7	6,6	6,3	7	6,4	5,4

Повертаючись до порівняння сезонності шлюбів та народжень, стає очевидним, що реальний вплив церкви на репродуктивну поведінку населення був обмеженим. Так, попри відсутність обрядів вінчання у березні та грудні, ці місяці демонструють одні з найвищих показників зачаття. Така невідповідність між релігійними приписами та фактичними демографічними тенденціями свідчить про те, що рішення щодо інтимного життя подружжя та зачаття дітей приймалися здебільшого поза межами церковного регламенту.

Найбільш плідним був січень, а ймовірно причиною цього факту – завершення Великого посту, що могло сприяти активізації статевого життя населення. Наступною за рівнем народжуваності є категорія народжених у листопаді – місяці, який відповідає зачаттям у лютому, який дуже часто, хоча й не завжди, передував Великому посту. На третьому місці розміщуються вересень та грудень – місяці, що припадають на релігійні обмеження, пов'язані з Пилипівським та Різдвяним постами, що теоретично мало би зменшити кількість зачаття у відповідні періоди. Значне зниження народжуваності спостерігається у травні та червні, що свідчить про періоди найменшої кількості зачаття у серпні та вересні, а також у лютому та квітні, що відповідає зачаттям у травні та липні.

Окрім того, спостерігається тенденція до зростання кількості народжень саме в грудні та вересні: зокрема, у грудні з 7 новонароджених у 1876 р. до 35 у 1910 р.; у вересні – з 10 у 1877 р. до 37 у 1910 р. Серед можливих чинників такого зростання: загальне збільшення чисельності населення (т. зв. «бебі-бум» кінці XIX – початку XX ст.), покращення умов життя та загальна спроможність прогодувати більшу кількість дітей окремими родинами. Кількісну різницю між зачаттями, що відбувалися в періоди релігійних постів, і зачаттями в періоди, коли обмежень не було (т. зв. м'ясоїди), ілюструє рисунок 2.

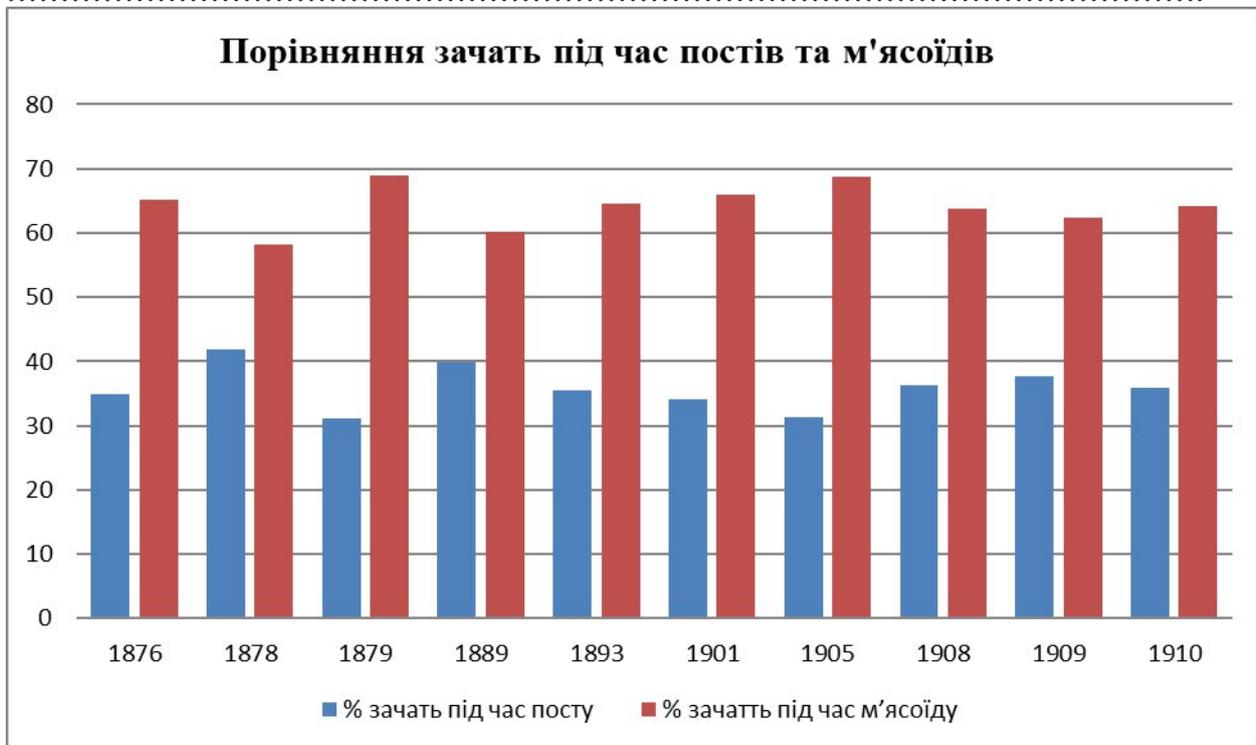

Рисунок 2
Порівняння зачаття під час постів та м'ясоїдів по роках у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці
 (ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53, 211, 214, 527, 549, 1180, 1216, 1240, 1247, 1255)

Додатково нижче подано таблицю, що містить не лише відсоткові показники зачаття, а й абсолютні числові значення в розрізі років.

Таблиця 4
Співвідношення зачаття по роках під час постів та м'ясоїдів у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці
 (ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53, 211, 214, 527, 549, 1180, 1216, 1240, 1247, 1255)

	Роки										
	1876	1878	1879	1889	1893	1901	1905	1908	1909	1910	Разом
Зачаття під час посту	34,8	41,8	31,1	39,8	35,5	34,1	31,3	36,3	37,7	35,8	35,7
	47	59	46	70	71	85	83	102	97	108	768
Зачаття під час м'ясоїдів	65,2	58,2	68,9	60,2	64,5	65,9	68,7	63,7	62,3	64,2	64,3
	88	82	102	106	129	164	182	179	160	194	1386
Загальна кількість	135	141	148	176	200	249	265	281	257	302	2154

Отже, в досліджувані роки, за даними Дмитрівського приходу, зареєстровано народження/хрещення 2154 осіб. Аналіз показав, що приблизно 35,7% (768 осіб) з них були зачаті під час постів, у той час як 64,3% (1386 осіб) – у періоди, вільні від церковних обмежень. Зазначені дані є орієнтовними, оскільки фізіологічні особливості людського організму важко передбачити з точністю. Однак навіть такі приблизні показники надають цінну інформацію для подальших роздумів. Як видно з наведених цифр, частка зачаття під час постів є досить значною, а це ще раз підтверджує, що релігійний чинник не завжди мав домінуючий вплив на процеси відтворення населення.

Отримані дані можуть бути інтерпретовані через призму традиційного укладу життя українського селянства, в якому провідну роль відігравав аграрний календар. Періоди зачаття, зафіксовані в дослідженні, корелюють із сезонами інтенсивної господарської діяльності: весняними польовими роботами у травні та літньо-осіннім циклом збору врожаю і заготівлі

продуктів харчування (липень-вересень). Отже, у повсякденній практиці українського селянина господарський чинник мав пріоритетне значення, часто визначаючи навіть інтимне життя, адже йшлося про забезпечення виживання родини.

Так, таблиця 5 виразно ілюструє переваги господарського календаря над релігійним у житті українців модерної доби, за основу якої обрано два найбільших пости: Великий та Пилипівський, з акцентом на кількість зачатъ і відповідно народжень, що відбувалися в цей період.

Таблиця 5

Співвідношення зачатъ/народжень по роках у Великий та Пилипівський пости у приході Дмитрівської церкви с. Білошиці

(ДАЖО, ф. 1, оп. 77, спр. 53, 211, 214, 527, 549, 1180, 1216, 1240, 1247, 1255)

Роки	Кількість зачатих у Великий піст	Кількість зачатих у Пилипівський піст
1875–1876	14	18
1877–1878	8	25
1878–1879	17	21
1888–1889	38	22
1892–1893	36	20
1900–1901	46	18
1904–1905	26	28
1907–1908	38	42
1908–1909	52	17
1909–1910	35	38
Усього	310	249

Зауважимо, що роки подаються парно, адже в одному календарному році можуть бути предствлені дані постів і попереднього року. Насмперед це стосується Великого посту та дати Великодня (чим пізніше це свято, тим більше днів у січні наступного року ми беремо для аналізу). Ймовірно, саме тому кількість зачатъ під час Великого посту більша, ніж під час Пилипівського. Однак такі розрахунки потребують подальших досліджень.

У цьому контексті пропонується припущення, ґрунтоване на наведених даних. Якщо звернути увагу на періоди 1907–1908 рр. та 1909–1910 рр., можна зауважити, що кількість зачатъ та відповідно народжень після Пилипівського посту була вищою, ніж зазвичай. Це може бути пов'язано з господарськими чинниками. У відповідні роки (1907 і 1909), що передували народженню дітей, осінні місяці, зокрема жовтень, відзначалися теплим кліматом. За даними Центральної геофізичної обсерваторії ім. Б. Срезневського, середня температура жовтня у ці роки становила 10,8°C та 10,9°C, що є значно теплішим порівняно з жовтнем 1881 р. та 1882 р., коли середня температура була лише 4,6°C (Середні місячні температури повітря по м. Києву за багаторічний період, 2025). Указане дозволяє припустити, що селяни використовували сприятливі погодні умови для продовження аграрного сезону та заготівлі продовольства. Як наслідок, період дозвілля молоді, зокрема вечорниць, а також спокійний час для старшого покоління, переміщувався на листопад-грудень, що припадає на Пилипівський піст. Ці зміни можуть пояснити порівняно високий рівень народжуваності у серпні-вересні, як показано у таблиці 3.

Протилежну тенденцію спостерігаємо у 1908 р.: тоді середня температура жовтня становила лише 5,4°C, що свідчить про суттєве зниження температурного режиму, якщо порівняти з іншими роками (Середні місячні температури повітря по м. Києву за багаторічний період, 2025). Похолодання обмежувало перебування населення на вулиці, сприяючи більшому проведенню часу в приміщеннях та ранньому початку сезону вечорниць. Відповідно у липні 1909 р. зафіксовано помітне зростання народжуваності.

Окрім того, інтенсивність господарської діяльності зумовлювала динаміку біологічних чинників, що відігравали важливу роль у фертильності та особливостях репродуктивної поведінки населення. Сільськогосподарська праця мала виразно сезонний характер, була фізично виснажливою, значну частину якої виконували жінки. Періоди обмеженого енергетичного забезпечення організму, внаслідок недостатнього споживання калорій та надмірних фізичних навантажень, позначалися на зниженні рівня статевих гормонів, зокрема естрогену та прогестерону, через що менструальний цикл тривав довше, а овуляція наставала рідше, що й зменшувало ймовірність зачаття. На гормональний рівень також впливав фотоперіод, тобто тривалість світлового дня. Збільшення світлового дня та інтенсивності освітлення асоціюється зі зниженням рівня мелатоніну, що так само могло сприяти підвищенню

концентрації статевих гормонів (Nenko, 2022). Підтвердження цьому знаходимо в етнографічних матеріалах, зібраних Марком Грушевським на Київщині наприкінці XIX ст. Зокрема, у них йдеться про те, що влітку під час жнив у жінок була відсутня менструація і відновлювалася лише восени. Подібна ситуація мала місце також у періоди сильних морозів (Грушевський, 1906, с. 73–74). Тому зменшення кількості зачатъ у травні, липні-вересні, ймовірно, зумовлено не лише спадом активності статевого життя, а й суто утрудненою фізіологічною спроможністю жінок завагітніти.

Висновки. На основі проведеного дослідження сезонних коливань народжень у с. Білошиці, що належало до Овруцького повіту Волинської губернії, можна зробити кілька важливих висновків щодо демографічної поведінки українського населення наприкінці XIX – на початку XX ст. Церква, подібно до попередніх історичних етапів, зокрема домодерного періоду, зберігала статус важливого суспільного інституту, проте її вплив не набував універсального чи домінуючого характеру. Сільські громади характеризувалися глибокою релігійністю, хоча її зміст і прояви виражалися особливою самотністю. Принаймні можна констатувати, що знання про церковні свята та пости були широко розповсюдженими й зберігалися на рівні повсякденної практики. У сферах, де церква зберігала можливість реалізовувати регулятивну функцію, зокрема, у питаннях, що стосувалися шлюбу, її авторитет залишався значущим та дієвим. Попри чітко виражену сезонність укладання шлюбів, яка зумовлена періодами релігійних постів та аграрним циклом, цей чинник не справляв співмірного впливу на сезонні коливання народжуваності.

Проаналізована у роботі сезонність народжень дозволяє стверджувати, що релігійний чинник не відігравав провідної ролі у регулюванні статевого життя. І хоча окремі подружжя, ймовірно, утримувалися від статевих стосунків під час релігійних постів, у загальній демографічній динаміці все ж домінував аграрний календар. Зростання сексуальної активності припадало на зимові та весняні місяці (грудень-квітень), з піком у квітні, тоді як у період від травня до вересня спостерігалось її зниження, зумовлене інтенсивністю сільськогосподарських робіт. Відповідно піковими періодами народжень ставали січень, вересень, жовтень, листопад, грудень. Стає зрозуміло, що дані зачатъ не корелюють із церковно-релігійними обмеженнями щодо утримання від статевого життя під час посту, натомість аграрний цикл цілком відповідає сезонній активності репродуктивної поведінки селян.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бороденко, О., Тучинський, В.** (2023a). Особливості вікових реєстрацій українського населення за матеріалами церковного та фіскального обліку другої половини XVIII століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 45, 31–38. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-31-38>.
- Бороденко, О., Тучинський, В.** (2023b). Проблема сповідання українським православним населенням XIX ст. (за матеріалами сповідних розписів Кам'янецького повіту Подільської губернії). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 44, 98–107. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-98-107>.
- Волошин, Ю.** (2023). Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів: Український католицький університет, 420 с.
- Ганчев, О.** (2020). Сезонність народжувань у болгар Південної Бессарабії першої половини XIX ст. *Буджацький фронтір у дзеркалі сучасної гуманітаристики: збірник наукових праць.* 47–54.
- Грушевський, М., Кузеля, З.** (1906). Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: матеріали з полудневої Київщини. Львів: З друку. НТШ, 220 с.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- Движение населения в Европейской России. Статистические таблицы за 1901 год.** (1906). Санкт-Петербург: Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел, 248 с.
- Легун, Ю. В.** (2006). Метричні книги, як джерело з вивчення селянської генеалогії Правобережної України XIX–XX ст. *Науковий часопис Національного Педагогічного Університету ім. М. П. Драгоманова: До 170-річного ювілею. Серія 6: Історичні науки.* 3. 229–237.

- Присяжнюк, Ю.** (2007). Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 640 с.
- Сердюк, І.** (2018). Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 456 с.
- Середні місячні температури повітря по м. Кисву за багаторічний період.** (2025). *Центральна геофізична обсерваторія імені Бориса Срезневського*. URL: <http://cgo-sreznevskiy.kyiv.ua/uk/diialnist/klimatolohichna/klimatychni-dani-po-kyievu> (дата звернення 10.07.2025).
- Теодорович, Н.** (1888). Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 1. Уезды Житомирский, Новоград-Волынский и Овручский. Почаев, 432 с.
- Ненко, І., Міcek, А. та Jasienska, G.** (2022). From January to June: Birth seasonality across two centuries in a rural Polish community. *Scientific Reports*, 12.

References:

- Borodenko, O., Tuchynskiy, V.** (2023a). Osoblyvosti vikovykh reistratsii ukrainskoho naselennia za materialamy tserkovnoho ta fiskalnoho obliku druhoi polovyny XVIII stolittia [Peculiarities of age registrations of the Ukrainian population based on church and fiscal accounting materials of the second half of the 18th century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History*. 45, 31–38. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-31-38>.
- Borodenko, O., Tuchynskiy, V.** (2023b). Problema spovidannia ukrainskym pravoslavnym naselenniam XIX st. (za materialamy spovidnykh rozpysiv Kamianetskoho povitu Podilskoi hubernii) [The problem of confession among the Ukrainian Orthodox population in the 19th century (based on the materials of confessional paintings of Kamianets-Podilskiy district, Podolsk province)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series History*. 44, 98–107. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-44-98-107>.
- DAZHо** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].
- Dvizhenie naseleniya v Yevropeiskoi Rossii. Statisticheskie tablitsi za 1901 god** [Population movement in European Russia. Statistical tables for 1901]. (1906). Sankt-Peterburg: Tsentr. stat. kom. M-va vnutr. del, 248 s. [in Russian].
- Hanchev, O.** (2020). Sezonnist narodzhuvan u bolhar Pivdennoi Bessarabii pershoi polovyny XIX st. [Seasonality of births among Bulgarians of Southern Bessarabia in the first half of the 19th century]. *Budzhatskyi frontyr u dzerkali suchasnoi humanitarystyky: zbirnyk naukovykh prats*. 47–54. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M., Kuzelia, Z.** (1906). Dytna v zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho narodu: materialy z poludnevoi Kyivshchyny [The child in the customs and beliefs of the Ukrainian people: materials from the southern Kyiv region]. Lviv: Z druk. NTSh, 220 s. [in Ukrainian].
- Lehun, Yu. V.** (2006). Metrychni knyhy, yak dzhereło z vyvchennia selianskoi henealohii Pravoberezhnoi Ukrainy XIX–XX st. [Metric books as a source for studying peasant genealogy of Right-Bank Ukraine in the 19th–20th centuries]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho Pedahohichnoho Universytetu im. M. P. Drahomanova: Do 170-richnoho yuvileiu. Serii 6: Istorychni nauky*. 3. 229–237. [in Ukrainian].
- Nenko, І., Міcek, А. та Jasienska, G.** (2022). From January to June: Birth seasonality across two centuries in a rural Polish community. *Scientific Reports*, 12 [in English].
- Prysiazhniuk, Yu.** (2007). Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Ukrainian Peasantry of the Dnieper Ukraine: Socio-Mental History of the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries]. Cherkasy: Vertykal, 640 s. [in Ukrainian].
- Serdiuk, І.** (2018). Malenkyi doroslyi: Dytna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. [Little Adult: Child and Childhood in the 18th Century Hetmanate]. Kyiv: K.I.S., 456 s. [in Ukrainian].
- Seredni misiachni temperatury povitria po m. Kyievu za bahatorichnyi period** [Average monthly air temperatures in Kyiv over a multi-year period]. (2025). *Tsentralna heofizychna observatoriia imeni Borysa Sreznevskoho*. URL: <http://cgo-sreznevskiy.kyiv.ua/uk/diialnist/klimatolohichna/klimatychni-dani-po-kyievu> (data zvernennia 10.07.2025) [in Ukrainian].
- Teodorovich, N.** (1888). Istoriko-statisticheskoe opisanie tserkvei i prikhodov Volynskoi yeparkhii. Т. 1. Uezdi Zhitomirskii, Novograd-Volynskii i Ovruchskii [Historical and statistical description of churches and parishes of the Volyn diocese. Vol. 1. Zhitomir, Novograd-Volynsky and Ovruch districts]. Pochaev, 432 s. [in Russian].

.....
Voloshyn, Yu. (2023). Parafiialna spilnota. Pyriatynska protopopiia druhoi polovyny XVIII st. (sotsialno-istorychnyi ta istoryko-demohrafichnyi vymiry) [Parish community. Pyriatyn protopopia of the second half of the 18th century. (socio-historical and historical-demographic dimensions)]. Lviv: Ukrainskyi katolytskyi universytet, 420 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.07.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.08.2025